

Vicent Pellicer i Rocher

Gaspar de Borja i de Velasco o el 'tercer bram del bou'

«Los Orsini no habíamos tenido a uno de los nuestros en el trono de Pedro desde que Nicolás III falleció en el siglo XIII, y nuestro prestigio lo necesitaba. Nuestras finanzas también.» (Fernando Mújica, *Bomarzo*)

La família

Els marquesos de Llombai, Francesc Tomàs de Borja i Centelles (1551-1595) i Juana Fernández de Velasco (?-1627) es casaren a Barcelona el 19 de gener de 1572. Francesc Tomàs era el fill gran de Carles de Borja i Castro, V duc de Gandia i de Magdalena de Centelles Riu-sec i Folch de Cardona, comtessa d'Oliva. Juana era filla d'Íñigo Fernández de Velasco, X Conestable de Castella, IV duc de Frías, VI comte d'Haro, III marquès de Berlanga i d'Ana Pérez de Guzmán i Aragó, germana de la mare de Sant Francesc de Borja, filles naturals d'Alfons d'Aragó, al seu torn, fill natural del rei Ferran el Catòlic. Juana també estava emparentada amb els Enríquez de Ribera, família a la qual pertanyia sant Juan de Ribera, arquebisbe i virrei de València (1532-1611). El matrimoni va arribar a Gandia en el mes de maig de 1572 i en honor a Juana la vila va programar grans festes de benvinguda.

Francesc Tomàs i Juana tingueren huit fills. Els primers anys de matrimoni els passaren a Gandia on nasqueren l'hereu, Carles Francesc (1573-1632) i el segon fill, Ignasi (ca.1575-1622). En 1576, la parella va viatjar al regne de Castella, i residiren a Villalpando i Berlanga, on nasqueren els altres fills. Aquestes poblacions eren feus dels Fernández de Velasco. En Villalpando va nàixer Gaspar (26 de juny de 1580-Madrid, 28 de desembre de 1645), fill tercer del matrimoni; Baltasar va nàixer a Berlanga en 1586 i va morir a Ciutat de Palma en 1530 sent bisbe d'aquella diòcesi; de nou, a Villalpando van veure la llum la resta de fills: Melcior que va arribar a ocupar el càrrec d'almirall de la flota de la Mediterrània així com el de virrei de Sicília; va morir a Cartagena en 1646; el sisè fill, Joan, tot just va viure un any

(1588-1589). De Magdalena no sabem la data exacta del seu naixement així com tampoc la de l'última filla, Caterina.

Gaspar de Borja i Velasco devia tindre al voltant de tres anys i mig quan suposem que degué arribar a Gandia per primera vegada i on degué passar gran part de la seua infantesa abans d'anar a estudiar a Alcalá de Henares. Era el tercer fill i equidistava entre el germà major i el que li seguia una diferència de cinc i sis anys, respectivament. La seua germana Magdalena, nascuda ca.1578- en 1594, devia tindre almenys 16 anys quan va contraure matrimoni amb el seu cosí Iñigo Fernández de Velasco i Tovar, comte d'Haro, que havia estat designat governador de l'Estat de Milà. Respecte d'això, Gandia els va obsequiar amb moltes celebracions festives, entre les quals hi havia les corregudes de joies. L'almirall Giovanni Andrea Dòria¹ va arribar a les costes de Gandia amb dues galeres i el 12 de juliol d'aquell any de 1594 Magdalena va embarcar rumb a Gènova, tot rebent l'honor d'una bateria de salves de canó. Malauradament, Magdalena va morir mesos després d'arribar a la seua última destinació, Milà. Pel que fa a la germanastra, Caterina -nascuda ca.1583- va tindre un fill natural amb Fadrique Enríquez de Ribera, marquès de Villanueva. Després de parir va ingressar en el convent de Santa Clara de Gandia. El seu fill, Mateo de Ribera i Borja, va ser el primer baró de Sant Paulino, títol creat el 16 de juliol de 1638. Va viure a Palerm on va ocupar el càrrec de capità general de Sicília per ordre de Felip IV. Es va casar amb Giovanna de Moncada, filla d'Antonio de Moncada, duc de Montalto. Ben segur que darrere d'aquest reconeixement devia estar la mà del germanastre de sa mare, Gaspar, aleshores arquebisbe de Sevilla.

Pel que fa a la seua infància no hem de dubtar dels anys feliços que degué passar a Gandia i a la Safor. Els records d'uns anys plens de joia i d'impressions inesborrables no l'abandonarien mai. Aquestes circumstàncies de nen privilegiat, unides als estudis universitaris de filosofia i teologia a Alcalá de Henares, anirien cisellant un caràcter molt peculiar que havien de definir-lo en la plenitud de la seua vida com un home intel·ligent, de fort caràcter i, segons els historiadors, amb certa manca de diplomàcia. El bagatge de Gaspar de Borja no podia defugir la fortíssima càrrega genètica que li corresponia com a descendent i com a membre d'una de les nissagues més controvertides en la història d'Europa fins aquells moments i àdhuc fins el dia d'avui, els Borja.

Amb sis anys, Gaspar de Borja i els seus germans van ser testimonis de la visita al ducat de Gandia del rei Felip II, acompanyat de la seua filla predilecta, Isabel Clara Eugènia. La comitiva reial va arribar a Gandia el 21 de febrer de 1586 i va marxar el dia 25. Venien de

1. Giovanni Andrea Dòria (1539-1606) era el pare de l'aleshores marquesa de Llombai, Artemisa Dòria i Carretto, casada en 1593 en El Escorial amb Carles Francesc de Borja i Fernández de Velasco (1573-1632), germà del cardenal Gaspar de Borja i de Velasco, que és el nom que feia servir.

Cardenal Gaspar de Borja, collage de Santiago Mollà (col·lecció particular de Vicent Pellicer i Rocher).

València on havien arribat, procedents de Montsó, on el rei havia acudit durant el seu llarg viatge a la Corona d'Aragó perquè les Corts dels tres estats aragonesos –Aragó, Catalunya i València– juraren el príncep Felip com hereu de la corona. Aquell xiquet espavilat i ben educat com Gaspar, ja sabia apreciar, comparar i, sobretot, estimar tot allò amb què ell i els seus germans convivia i compartien amb els súbdits del seu avi, el duc de Gandia. Tanta estima i felicitat se li va quedar incrustada sota la pell i, en arribar el moment, va comprendre que la seua posició havia de servir per alleujar els greus problemes econòmics que patia el solar dels seus avantpassats. Ell havia de remeiar la situació i en aquest empeny va ocupar els darrers mesos de la seua vida. Sabia que no li quedava molt de temps; és per això que, malgrat tot, degué de dur una frenètica activitat epistolar per tractar de nugar tots els caps i no deixar res a l'atzar. En carta de 13 de setembre de 1645 al seu nebot, Francesc Dídac Pasqual de Borja i Dòria (1604-1634) duc de Gandia, li diu el següent: «y caso que después de cobrados los frutos me sobrase alguna cosa, para adelante mi intento es emplearlo en reparar las ruinas de la casa de vuestra excelencia como primera obligación, y vuestra excelencia tiene bastantes noticias de mi amor pues el socorro que hice a su majestad de los doscientos mil ducados que fueron los que reservé en todo el discurso de mi vida, encamino el logro y fruto de ellos para este fin. [...] Respecto a los embarazos que se encontraron en los lugares que propuse se trata hora de ajustar que me dé su majestad los derechos de la sal, pescado y tercio diezmo de Valencia que todo importará nueve mil ducados al año y para que esto se facilite, despaché un propio al señor duque de Arcos, mi sobrino; deseo la conclusión y muchas ocasiones del servicio y obediencia de vuestra Excelencia».² Tot just vint-i-sis dies abans de la seua mort, de Madrid estant, on residia, li agraiïa al seu nebot el duc Francesc Dídac Pasqual de Borja i Dòria les huit llimones que aquest li va enviar: «Ahora me han traído una caja con ocho limas que V.E. me envía por [lo] que le doy infinitas gracias, más no son de aquella calidad que yo conocí porque los cascós de ellas son muy disminuidos. He suplicado a V.E. haga diligencia por mandarlas buscar y resucitar esta fruta con nuevos plantíos porque es lástima que se acabe».³ És a dir, no es tractava només del fet de deixar endreçats els seus negocis i la col·locació dels seus diners en aquells béns que foren més segurs i rendibles, sinó d'alguna cosa més. Quant als fruits que rep del nebot, a més de l'agraïment, sentia la necessitat d'aconsellar-lo en la producció d'unes llimones que fruíren d'una certa grossària de pell –«que yo conocí»– per tal de treure-li més rendibilitat al producte. Però no solament eren els records de la infantesa i de joventut de la seua estada a Gandia i de l'assaboriment de tot el bo i millor que la natura saforenca oferia. Així, si d'una banda agraiïa els fruits –que no tenien la corfa de la grossària que ell havia conegut– d'altra, li recomanava al seu nebot que buscara enlloc aquella varietat –de la qual només la seua

2. AHN, *Osuna*, llig. 844, doc. 17/13.

3. *Ibidem*.

memòria li feia tragar saliva- i tractara de cultivar-la de nou. Va morir poc després, però mesos abans, en abril d'aquell mateix any de 1645, quan encara era arquebisbe de Sevilla, i esperava la butlla papal per anar a prendre possessió de l'arquebisbat de Toledo, li escriu una altra carta al seu nebot i hereu des de la capital andalusa; una carta de resposta en la qual queda de manifest el grau d'enyorament que per Gandia sentia el cardenal Borja: «Harto me compadezco de que los fríos sean por allá tan grandes y que estén puestos en tantos riesgos los planteres para el año que viene. Estimo infinito a V.E. lo que anima a los vasallos para acrecentar ese fruto y asimismo la custodia que ha mandado poner en la dehesa de Jaraco. V.E. ha tomado muy buen expediente encargando al sr. Marqués mi sobrino la conservación de la caza. Para mi fuera gran fortuna poder desembarazarme de los negocios y dar una vuelta a Gandía que muy seguro vivo de que jamás tuviera tiempo más alegre pues habiendo de gozar de los favores de V.E. y de la compañía de mis sobrinos fuera para mi sumo consuelo».⁴ Pense que no cal cap comentari a la lectura d'aquest fragment. Si més no, que Gandia no va ser per al cardenal Gaspar de Borja *l'Egipte* del seu sant besavi, sinó la *Terra Promesa* que tant enyorava i que les obligacions i malalties no li permetien visitar-la; cosa que no feia des de l'any 1612 quan el 12 de maig va entrar a Gandia amb tota la pompa dels grans personatges. A la Seu li feren un *Te Deum*. També va visitar el convent de les clarisses. La vila li va entregar 300 lliures com a present.⁵ Al cap de pocs dies va marxar cap a Roma a rebre el capell de cardenal i mai més tornaria al casal de la seua família.

Home d'església / home d'estat

Gaspar de Borja i Velasco es va llicenciar en Filosofia en desembre de 1608 i en Teologia en gener de 1609. Va dir la seua primera missa en l'església de la Companyia de Jesús de Madrid. Sa mare, la duquessa viuda de Gandia, Juana de Velasco tenia molt bones relacions en la Cort, sobre tot amb la reina Margarida d'Àustria a qui, seguint ordres del rei Felip II, a finals de 1598 va acompanyar des de Ferrara a València. Al poc de temps, Felip II va morir i el 18 d'abril de 1599 es va celebrar a la catedral de València el matrimoni de confirmació entre el nou rei Felip III i Margarida d'Àustria, que el papa Climent VIII havia realitzat per poders a Ferrara el 15 de novembre de 1598. Des de València, la règia parella va viatjar a Madrid i la duquessa va continuar exercint el càrrec de cambra major de la reina. Per tant, no és d'estranyar que les gestions de Juana Fernández de Velasco a Madrid, i molt possiblement amb el patriarca Juan de Ribera, donaren com a fruit que el 17 d'Agost de 1611 Gaspar

4.. AHN, Osuna, Ct. 268/17, Sevilla, 21 de març de 1645.

5. Arxiu de la Col·legiata de Gandia (ACG), *Records*, 4, p. 8/Llegat Antoni Martí (LAM) mn. III, p. 257.

fos nomenat príncep de l'Església pel papa Pau V.⁶ Per aquest motiu es va traslladar a Roma on va arribar en maig de 1612.⁷ Al poc de temps d'estar a Roma va anar ocupant-se de càrrecs oficials que tenien a veure amb la política i els interessos d'Espanya. En diverses ocasions va exercir d'ambaixador –ordinari i extraordinari– davant la Santa Seu. En 1620 el rei el va nomenar ambaixador interí del regne de Nàpols. Durant gairebé vint anys el cardenal va estar assistit per Diego de Saavedra Fajardo (1584-1648), qui al llarg de tot aquest temps va dependre molt del cardenal i va anar ascendint esglaons en la diplomàcia espanyola fins arribar a ser ambaixador davant l'emperador.

Obeint una ordre del rei Felip III i amb llicència del Papa Gregori XV, Gaspar de Borja va viatjar cap a la capital del regne partenopeu sense saber ben bé quina durada havia de tindre aquella *aventura*, com realment podríem qualificar aquella etapa de la seua vida. En els primers dies de juny de l'any 1620 arribava a les portes de Nàpols per tal d'ocupar interinament el càrrec de virrei, que fins aleshores tenia el seu cosí germà per part de mare, Pedro Girón de Velasco, duc d'Osuna. Aquest havia estat reclamat a Madrid pel rei Felip IV a causa d'haver estat reprovat per la noblesa i l'aristocràcia més rànica de la ciutat i del regne de Nàpols. Tot i ser, junt amb la *Protesta* del Papa, l'afer més conegut de la diplomàcia política del nostre cardenal, no entrarem en detalls, com tampoc ho estem fent en relació a altres temes de la vida de Gaspar de Borja. No és el lloc ni l'ocasió. Tan sols haurem de dir que, segons les fonts siguen partidàries del duc d'Osuna o dels seus detractors, l'actuació del cardenal en la destitució del d'Osuna com a virrei és contemplada d'una o altra manera, però sembla que el fort caràcter i falta de flexibilitat en la particular moralitat i rectitud del nostre cardenal ja presagiava el moment àlgid al qual es va arribar en el consistori cardenalici d'aquell 8 de març de 1632.

Per la nostra banda tan sols direm que el cardenal Gaspar de Borja i de Velasco era una persona amb una gran preparació i de fermes conviccions. La seua lleialtat a la Corona i a la defensa del catolicisme estava per damunt de tot i de tots, incloent-hi el mateix pontífex. Així ho creien els reis (Felip III i Felip IV) i així li ho van premiar al llarg de la seua carrera política i eclesiàstica.

S'ha de tindre en compte que, en l'inventari realitzat després de la seua mort, es va comptabilitzar una biblioteca no tan extensa, com la d'algun dels seus avantpassats –Joan II de Borja, pare de Sant Francesc de Borja o la del fill d'aquest, Carles de Borja. En la relació d'un total de 130 exemplars no trobem llibres que ajuden a formar un perfil de caràcter general sobre

6. Moroni Romano, G. *Dizionario di erudizione ecclesiastica...*, Venècia, 1840, p. 51.

7. El cardenal va viatjar a Roma des del port de Vinaròs des d'on va salpar el 6 de juny de 1612, havent passat abans uns dies a Gandia on va entrar el 12 de maig i a València el 22 del mateix mes. La data de la primavera de 1612 ens la confirma la carta amb data 7 d'abril de 1612, (Archivio Mediceo, MdP 4028, doc., 8017, fol. 363, 1612, abril.

la seua personalitat. Més bé, són llibres que només dibuixen una part del seu tret psicològic o de la seua formació intel·lectual. La major part de les obres trobades son publicacions referents a Filosofia, Teologia, sobretot, i a les Sagrades Escripures. En el llistat destaquen els llibres sobre Teologia com ara, d'uit volums de Francisco Suárez i onze del també jesuïta Vázquez. Cap llibre sobre qualsevol altra disciplina que no siga la religiosa. Així, no trobem cap referència a l'art de la pintura, escultura o arquitectura. Tampoc de literatura clàssica o novel·la. Tan sols uns volums sobre les obres de Luis de Granada o Teresa de Jesús. No sabem exactament quina seria la formació escolar durant la infantesa i l'adolescència de Gaspar. Potser que, a la Universitat de Gandia, regentada per la Companyia de Jesús i fundada pel seu besavi, cursara el batxillerat i després, com ja és sabut, ingressara a la Universitat d'Alcalá, concretament en el *Colegio de San Ildefonso*. És molt probable també que el fet d'anar a Alcalá a fer els estudis de Teologia i Filosofia es deguera al prestigi que aquella universitat ja havia assolit per la qualitat del seu professorat. Tot i això, hem de tindre present que a Alcalá s'estudiava Teologia seguint el mètode del jesuïta Francisco Suárez, un gran teòric de l'escolasticisme el segle XVI que, malgrat els seus lògics detractors, va publicar un grapat de llibres i obtindre un gran reconeixement. A grans trets, en el seu predicament teòric –*el Suarisme*– destaca la distinció que fa entre el dret natural i el dret internacional, fruit del costum basat en el fet que tota mena de legislació deriva del poder diví i per tant, tota l'autoritat dels monarques forçosament deriva d'aquell. Així, el poder d'un príncep –*primus inter pares*– deriva de Déu i, en última instància, el poble li pot reclamar responsabilitats pels seus actes, sobretot aquells que no s'ajusten al pacte consuetudinari de l'home amb Déu. En conseqüència, si al *primus inter pares* se li atorga el poder legislatiu natural, el poble té dret de prendre-li'l; a rebel·lar-se contra el governant si aquest no compleix les condicions estipulades per la costum i a més, està obligat a actuar amb moderació i justícia. Anant més lluny, la teoria suarista és partidària del fet que, si un govern s'imposa al poble, aquest no sols té tot el dret a defensar-se dels abusos de l'autoritat sinó que també pot rebel·lar-se contra el tirà i fins i tot té tot dret a matar-lo. A la vista del contingut filosòfic de la metodologia del jesuïta Francisco Suárez, sens dubte, en el substrat del caràcter del cardenal Gaspar de Borja estaria el pensament suarista, que en determinats moments emergia ferm i rigorós. Com a prova més contundent i per la qual Gaspar de Borja ha passat a la història està la reprovació que li va fer al papa Urbà VIII en ple consistori davant de tots els cardenals residents a Roma per la seua obstinació en inclinar-se a favor de França –que mantenia una actitud passiva davant els moviments de la Reforma– i per contra, es negava a ajudar econòmicament el bàndol catòlic format per la corona d'Espanya i l'emperador d'Àustria en la Guerra dels Trenta Anys. Es tractava d'un problema polític, però que tenia els seus orígens en les guerres de religió entre protestants i catòlics. Gaspar de Borja no podia entendre com un papa, el cap de l'Església Catòlica Romana, fos francòfil i no moguera un dit per aturar el progrés de les forces protestants. No ho va dubtar i en diverses vegades, fent ús de la seua prerrogativa d'ambaixador

de la corona espanyola, li va pregar al papa que prestara ajuda a la Casa d'Àustria en la seua lluita contra el protestantisme. A la fi, tot veient l'actitud del pontífex, no va dubtar a posar en pràctica les teories suaristes que li rondaven pel cap. Així, va reprovar obertament, d'una vegada per totes, davant de tots els cardenals del consistori el comportament antiespanyol d'Urbà VIII: «Hablo como embajador del rey católico, como protector de España y como cardenal en la causa de Dios».⁸ La guerra entre el cardenal i el papa s'havia encetat obertament i clarament i no s'acabaria fins a la mort del Barberini.

A partir d'aquell moment, l'animadversió d'Urbà VIII envers el cardenal Borja va ser molt notòria i, com se sol dir, va fer córrer rius de tinta per totes les corts europees. Per tal de desfer-se del cardenal i no veure's obligat a suportar-lo en qualitat d'ambaixador d'Espanya, oficial o extraordinari, segons el moment o les necessitats polítiques, Urbà VIII va publicar una butlla que, pel fet d'haver estat concebuda per aquesta finalitat, ha passat a la història amb el nom de *butlla borgiana*. En aquesta, el papa manava que tots els bisbes havien de residir en la diòcesi de la que eren titulars. Gaspar, que havia estat nomenat arquebisbe de Sevilla el 19 de febrer de 1632, tot just unes setmanes abans de la cèlebre *Protesta* davant del Papa, va haver d'obeir el dictamen papal i malgrat els intents de quedar-se a Roma amb tota mena d'excuses, no va tindre més remei que tornar-se'n a Espanya.

Gaspar de Borja i de Velasco va haver d'abandonar Roma amb molta tristesa i preocupació però, això sí, estava resolt a tornar per veure complert l'objectiu que des de sempre s'havia marcat i del qual més avall en parlarem. Va partir cap a Nàpols per tal de preparar el viatge amb una galera espanyola i finalment es va embarcar a finals de desembre rumb a Espanya. Va arribar a Barcelona i, després d'una curta estada a la capital catalana, es va dirigir cap a Madrid, on va ser rebut amb tots els honors pels reis i tota la seua Cort. Passat el temps i de Sevilla estant, l'any 1643, el rei Felip IV el va proposar per a regir la Seu Primada d'Espanya, Toledo, però Urbà VIII, no va aprovar aquesta designació i per tant, va haver d'esperar fins a l'any 1645 quan, un més després de morir el papa Barberini, el nou pontífex el va designar arquebisbe de Toledo. Poc li va durar l'alegria al nostre cardenal perquè va morir el 28 de desembre d'aquell mateix any.

Les profecies borgianes de sant Vicent Ferrer

Diu la llegenda que sant Vicent Ferrer va tindre l'ocasió de conèixer Alfons de Borja quant aquest era un jove net. En advertir com d'espavilat i viu era, el sant predicador va sentir la

8. AHN, Osuna, llig. 844, doc. 17/16. *Relación de lo sucedido en el consistorio que Su Santidad de Nuestro Santísimo padre Urbano, papa 8 tuvo con los eminentísimos cardenales en su palacio de San Pedro, lunes 8 de marzo de 1632.*

premonició que aquell xiquet havia d'arribar lluny, molt lluny, fins i tot a regir l'Església des de la cadira de sant Pere. Ara bé, aquella intuïció o vaticini llançat amb el permís de l'Esperit Sant, tenia un preu. El frare dominicà també va vaticinar –o encarregar– a aquell jove que quan fos cap de l'Església de Roma havia de canonitzar-lo i entronitzar-lo en el cel junt a la resta de benaventurats.⁹ Per tal d'il·lustrar les seues paraules, el frare valencià va fer servir com a metàfora que el bou passant que lluïa el blasó dels Borja havia de pegar un bram molt fort que correspondria a l'elecció com a papa d'aquell jove de nom Alfons de Borja. Tant si és cert com si no, el cas es que la doble profecia es va complir. Si la llegenda és anterior als fets o si es va coure una vegada transcorreguts, no és assumpte que ens corresponga, tot i que, també haurem d'assenyalar que les *dues* profecies han estat tractades pels historiadors i filòlegs com *una sola*. Per tant, una segona profecia correspondria a l'elecció del segon papa valencià en la persona de Roderic de Borja. Aquí entrem ja en el còmput de brams que pega el bou Borja que, segons sembla, en van ser tres. Pel que fa al tercer bram, ens endinsem en la tria o especulació, en primer lloc, de les dues opcions que els historiadors i els filòlegs tracten d'esbrinar sense que, ara per ara, s'haja arribat a un consens. Si bé en els dos primers casos hom es remet als documents que fan referència als vaticinis vicentins, pel que fa al tercer cas, malgrat l'atribució de la frase *ter bos rugiet in hac domo* a Vicent Ferrer, diu el lingüista Joan Requesens: «restem sense saber-ne el quan, el com i l'on, ni el to de veu ni el seu context lingüístic».¹⁰

Així, sense saber el quan, el com i el perquè, el frare taumaturg va llançar una altra profecia, en la qual el bou –etimològicament un brau dòcil i feiner– obriria la boca tot fent ressonar per tercera vegada un fort bram que havia d'anunciar alguna cosa de la qual no hi ha unanimitat, des de les fonts fins els investigadors més recents. Per a uns, *el tercer bram* era el senyal inequívoc de la glorificació celestial d'un tercer Borja, sant Francesc, IV duc de Gandia. Altres ho interpreten com un referent al primer favorit de Felip IV, el duc de Lerma, Francesc de Sandoval-Rojas i Borja, nét de sant Francesc de Borja i cardenal, després de retirar-se de la vida pública. A la fi, altres interpretacions atribueixen el tercer bram del bou –*Ter bos rugiet in hac domo*– al fet de l'expulsió dels moriscos i de la fallida econòmica que va resultar de tal acció: «El any nou darà un bram lo Bou; el any après, ni moros ni dinés». Hem d'afegir que ningú coneix l'origen d'aquesta frase, ni qui ha estat aquell que l'ha posada en boca de sant Vicent Ferrer. Segons Requesens és el jesuïta Álvaro Cienfuegos qui, arreplegant notícies del biògrafs del sant gandià anterior a ell, recull la dita que a partir d'ací es donaria a conèixer entre els lletraferits interessats en els temes borgians. Els successius ducs després de sant Francesc de Borja i tota la família devien de conèixer aquesta tercera

9. Vid GARGANTA DE, J. M., Y FORCADA, V., *Biografía y escritos de San Vicente Ferrer*, BAC, Madrid, 1956.

10. Vid Requesens i Piquer, J., «Vaticinis borgians o vicentins per a major glòria de...» *Revista Borja. Revista de l'Institut Internacional d'Estudis Borgians*, 1, 2006-2007, p. 1-50.

profecia i el cardenal Gaspar de Borja la tenia ben present des de ben jove i així li ho fa saber al seu nebot Francesc Dídac Pasqual, (1596-1664) VIII duc de Gandia –viudo i prevere, vivint en el convent de Sant Roc– en una de les respostes a les cartes que aquell li enviava durant els darrers mesos abans de la seua mort; amb data de 2 d'agost el cardenal escriu: «Acuérdome muy bien de la profecía de San Vicente Ferrer y desde antes que naciese vuestra excelencia la tengo en la memoria».¹¹

Pel que fa als protagonistes o receptors de la tercera profecia, hi ha qui veu clarament que es refereix a la figura de Francesc de Borja, que havia estat beatificat en 1624. Hi ha qui, interpretant la frase vicentina, opina que el destinatari és el nét de l'anterior, Francesc Sandoval, Rojas i Borja, pel fet d'haver estat aquest el favorit del rei Felip III quan es va produir l'expulsió dels moriscos dels regnes hispànics. La conseqüència d'aquesta decisió va ser la ruïna de l'economia del nostre país i un dels qui més van patir la fallida va ser el duc de Gandia que es va sumar als grans deutes que arrossegava el ducat.¹² Així, tenim que, d'una banda, el ducat de Gandia, sense bracers experimentats en les tasques i tractaments dels productes del camp, es va arruïnar per complet fins al punt que el duc va suspendre les contribucions als seus vassalls i ell mateix se'n va haver d'anar al regne de Sardenya en qualitat de virrei, on va romandre gairebé onze anys. D'altra banda, com estem veient, tenim un membre destacat de la família que té més sort i, de la seua carrera eclesiàstica, en traurà profit. Així mateix, cal tenir en compte que va ser ell, el cardenal Borja, qui va obligar a tota la noblesa romana i a la cort vaticana a pronunciar de bell nou el nom de Borja/Borgia, tan injustament esborrat dels anals de la història de Roma que equivalia a dir, de la història de l'Església. Gaspar de Borja i Velasco va fer que el seu cognom ressonara de bell nou pels salons de palaus nobiliaris i cardenalics de tot Itàlia. Ell va ser qui va llançar al vent de la Ciutat Eterna les cendres de la memòria de Calixt III i Alexandre VI i va fer tot el que va estar en la seua mà per tal que els Borja foren rebuts una altra vegada, en la seua persona, a Roma, la seua segona pàtria i alhora causa i origen de la glòria del seu llinatge. No cal ni dir que, Gaspar de Borja i de Velasco va ser un dels homes més rics del seu temps. Fruïa de rendes eclesiàstiques de tot tipus concedides des de ben jove i confirmades per butlles papals. De canongies a Conca i Toledo, assolides durant la seua joventut, fins a les rendes que anaven lligades als seus càrrecs eclesiàstics: el bisbat d'Albano, al qual mai no va renunciar, i sobretot l'arquebisbat de Sevilla, que va presidir des de 1632 fins al 1643 quan va ser designat arquebisbe de Toledo i primat d'Espanya.¹³ Si, a més, li afegim els càr-

11. Archivo Histórico Nacional (AHN) *Osuna*, llig. 844, doc. 13/17. Com veurem, les gestions que nomena referint-se a les poblacions citades estan encaminades a fer una tria per la possible compra de drets de jurisdicció per intentar salvar l'economia del ducat de Gandia.

12. Vid La Parra, S. *Los Borja y los moriscos*, Ediciones Alfons el Magnànim, 1992.

13. Malgrat no haver estat aprovat pel papa Urbà VIII, l'arquebisbat de Toledo va romandre vacant fins 1645 en què al

recs polítics que va exercir, com ara ambaixador a Roma, virrei interí de Nàpols, president del Consell d'Itàlia i del d'Aragó, entre altres càrrecs polítics i eclesiàstics, ens podem fer una idea de les riqueses monetàries i patrimonials que va poder acumular durant la seua vida. Hom coneix la gran col·lecció d'obres d'art que va acumular a Itàlia, a la que s'hauria d'afegir la d'origen espanyol. Només cal fer-li una ullada al seu inventari *post-mortem*, associat al testament.¹⁴

A Roma, el cardenal tenia la seua residència a l'actual palau Odescalchi, que va llogar, i que aleshores pertanyia als Colonna. Estava, i està situat a la *piazza dei Apostoli*, molt a prop del Quirinal, que aleshores era la residència del papa. Segons autors, el cardenal va llogar el palau als Peretti que finalment s'emparentarien amb els Borja.¹⁵ Quan va haver de tornar a Espanya en compliment de la *butlla borgiana* no va deixar lliure el palau on van quedar molts dels béns mobles de la seua propietat, molt possiblement perquè en un principi pensava en tornar a Roma una vegada passara a millor vida el seu més gran enemic, el papa Urbà VIII. No obstant això, va rebre reiterades ofertes de lloguer del palau per part de Ferdinando II de Mèdici, el gran duc de Toscana, per a servir de residència romana al seu fill el cardenal Carlo de Mèdici.¹⁶ El document al qual acabem de referir-nos és la carta amb data 18 de desembre de 1635 que Andrea di Giovanni Battista Cioli, administrador del Gran Duc li envia a l'ambaixador a Madrid, Francesco de Giovanni de Mèdici. En el contingut de la carta ens adonem de la importància de la residència del cardenal Borja a Roma. El que no veiem clar és si del que es tracta és d'arrendar el palau o bé de subarrendar-lo, ja que en la sinopsi del document, escrit en anglès, llegim «*is willing to rent his palace [...] which then belonged to the Chigi*» que traduït vol dir que el gran duc Ferdinando II de Mèdici està disposat a llogar el seu palau [del cardenal Borja] que aleshores pertanyia als Chigi. La carta de sol·licitud diu finalment que, quan el cardenal Gaspar de Borja volguera tornar de manera imprevista a Roma, el cardenal de Mèdici abandonaria el palau per tal que el Borja es poguera acomodar en ell. Malgrat la disposició última de deixar-li el palau lliure per si de cas un dia, tard o d'hora, tornara a Roma

morir aquest papa el seu successor va nomenar Gaspar de Borja i de Velasco, arquebisbe de Toledo.

14. AHN, Osuna, llig. 553. Arxiu Històric Municipal de Gandia (AHMG), FC-243.

15. ASFi (*Archivio de Stato di Firenze, MdP (Mediceo del Principato)*) 7 d'abril de 1612 Vol. 4028, doc., 8017, fol. 363: «El cardinal de Joyeuse's [cardenal François Gioiosa] palace (Palazzo Odescalchi ten belonging to the Colonna) will be taken by Cardinal Gaspare Borgia [...] il palazzo che ha lasciato il cardinal Giogiosa (François de Joyeuse) finalmente à stato preso per il Card. (Gasparo) Borgia che sarà qua verso la fine di maggio».

16. ASFi, 18 de desembre de 1635, vol. 4962, doc., 11977: «nell' andarsi disponendo quel che occorra per la partenza di qua et per la dimora in Roma del sig. Cardinale Padrone [Carlo de Medici] incontriamo difficoltà nel trovare un palazzo di quella magnificenza et capacità che haverebbe S.A. desiderato. Et perché vi è quello dell'emin.mo. s.r. Cardinale Borgia, che sarebbe di satisfazione, vuole il Gran Duca nostro signore [Ferdinando II de Medici] che V.S. Ill.ma domandi a Sua Eminenza con la destrezza que saprà fare, se lo affittasse et quando rispondesse di tornar presto a Roma, potrà V.S. Ill.ma. soggiungere che il ser.mo. sig. r. Cardinale in questo caso lo rilascerebbe et intanto si potrebbe accomodare».

i després de diversos intents sol·licitant-li l'arrendament –o millor dit, subarrendament– els Mèdici acabaren comprant el que avui es coneix com Palazzo Farnese, seu de l'ambaixada de França. Amb tot, les relacions del cardenal Borja amb els Mèdici devien ser bones o molt bones atès que, com podem comprovar en el testament del cardenal i en altres documents, tenia dipositats en la Taula de Florència més de dos-cents mil ducats.

Tornant a casa nostra, tenim que, la ruïna del ducat de Gandia era la creu de la moneda borgiana que lluí en la seua cara l'esperança que, a més de remeiar la premonició nefasta de sant Vicent Ferrer, hagués pogut ser el ressorgiment dels Borja mitjançant el fort bram d'un bou que anunciava al món que els Borja havien tornat a Roma. En aquest sentit, ara sí, és el moment de reprendre les teories o hipòtesis que donaren lloc a les interpretacions del *ter mugit*. Ja hem vist com el cardenal tenia en ment des de xiquet la “tercera profecia” de sant Vicent Ferrer que, ja en vida, era *vox populi* en l'esfera cortesana madrilenya. Així ens ho confirma el mateix Francisco de Quevedo en una de les seues cartes escrites al jesuïta Pedro Pimentel durant el seu captiveri al convent de San Marcos de León, arran del nomenament del cardenal com arquebisbe de Toledo per part de Felip IV: *el “ter mugiet” se verifica estirándole en el pontificado de los obispos de España*.¹⁷ És a dir, fent ús del seu llenguatge particular i satíric, Quevedo fa valer la profecia del sant valencià per al nomenament de Primat d'Espanya i arquebisbe de Toledo. La profecia vicentina com referent al “tercer bram” del bou com una interpretació del tercer Borja que havia de ser cap de l'Església: si bé no arriba a produir-se al peu de la lletra, Quevedo interpreta la tercera profecia en el fet de –malgrat tot– ser nomenat cap de l'Església de tots els regnes hispànics, que en aquell moment no era poc. Anys més tard, els cronistes Pellicer (1602-1679) i Novoa (1576-1652) es van fer ressó d'aquesta interpretació.¹⁸

Per tant, l'intent d'assolir la Càtedra de sant Pere va resultar frustrat. I és que el cardenal Gaspar de Borja no guardava les virtuts de l'animal blasonat. La seua amargura de caràcter no casava amb la diplomàcia que havia de fer servir per damunt de tot.¹⁹ No estava a l'altura dels seus avantpassats Alfons i Roderic, que es miraven en la simbologia del seu blasó per tal de tindre un recordatori permanent d'allò que més convenia, així com el quan i el còm s'havia de posar en pràctica.

17. CROSBY, JAMES O, *Nuevas cartas de la última prisión de Quevedo. Estudio, edición crítica y anotaciones*, Tamesis, Woodbridge, Suffolk, 2005, p. 262; carta, 39; 23 de gener de 1643.

18. PELLICER Y TOVAR, J., *Avisos*, t. XXXIII, p. 249; NOVOA DE, M., *Historia de Felipe IV*, Codoin, LXXXVI, pp. 165-166 i 169.

19. ELLIOTT H, JOHN, *La revolta catalana, 1598-1640: un estudi sobre la decadència d'Espanya*. Universitat de València, València, 2006, p. 333: “no tenia cap vàlua, no tenia cap aptitud per als afers polítics; hom s'adonava amb el seu exemple (...)”

El bou havia abandonat els Borja o els Borja havien abandonat el bou? Per què, sinó, no hi està present en cap de les estances del palau ducal de Gandia? Si parem atenció a la decoració de la Sala d'Àguiles –que creiem es deu a la unió matrimonial dels Borja amb els Dòria– es fa servir l'àguila –símbol representatiu de la gran família genovesa– de manera exclusiva. Ara bé, si admitem que estem errats i la decoració d'àguiles i garlandes d'aquesta sala no té res a veure amb cap representació nobiliària i en realitat es tracta d'un desplegament decoratiu de caràcter neutre, sense cap connotació, aleshores, continuem preguntant-nos, on estan les armes dels Borja –el bou, les barres horitzontals, els feixos de cereals– Per què no fan acte de presència, almenys als espais més representatius del palau? En cap lloc del palau de Gandia podem veure la simbologia més representativa dels Borja. Tan sols veiem l'escut borgià insert junt a la resta de blasons de les diverses cases nobiliàries amb les quals s'emparenten: en l'escut del pati d'armes realitzat en el segle XVIII que és el mateix que veiem pintat en el sostre de la segona estança de la Galeria Daurada. A més, el bou, tradicionalment en actitud de *passant* apareix transformat en una representació en primer pla del cap, ocupant tot un oval junt als papes Calixte III i Alexandre VI en la «glorificació de Sant Francesc de Borja» pintada en el sostre de la tercera saleta de la citada galeria. I para de comptar. Tampoc veiem en les pintures citades cap referència ni recordatori d'altres membres destacats de la família que per una raó o una altra haurien d'estar presents en la part *terrenal* de la pintura, cas del duc de Lerma o del mateix cardenal Gaspar de Borja.

Tot aquest cúmulo de contradiccions que, pensem, no es donen en altres cases nobiliàries, fa pensar. Quina mena de record dels seus avantpassats devien tindre els Borja de finals del segle XVI i de tot el segle XVII fins la seua extinció quan no van ser capaços d'estampar el seu emblema en cap lloc del palau? Joan II de Borja mateix, fa servir els emblemes de la doble corona i les fargues que, tot d'una, substitueixen els distintius nobiliaris tradicionals de la família Borja. I no diguem, el seu fill, sant Francesc de Borja. Quines foren les raons per les quals s'abandona allò que durant segles havia format part del distintiu familiar? D'altra banda, com és que els Borja de Gandia no reaccionen a la bàrbara destrucció de les insígnies borgianes escampades per tot Roma de les quals només es van salvar –per condemnades a l'oblit durant els segles que van romandre tancades les estances borgianes del Vaticà– les pintures del Pinturicchio, el relleu d'un dels brocals del pou que resta a *Castello Sant'Angelo* o els escuts del sostre de *Santa Maria Maggiore*; potser per no estar a l'abast de les bàrbars intencions destructives de tot allò que fes olor a Borja?

Gaspar de Borja sí que ho sabia tot això, i per tal de salvar de l'oblit i de la ignomínia el seu cognom i la decadència de la seua família, tenia ben present la tercera profecia vicentina que s'atribuïa ell mateix en receptor d'aqueixa responsabilitat.²⁰ El dia a dia anava confir-

20. Moroni, Romano, G., *op. cit.*, p. 52: «Racconta il Cancellieri nel suo Colombo, ossia Disertazioni epistolari, p. 197. che il Cardinal Gaspare Borgia sperava d'essere il terzo Papa di sua casa; e l'Amidessio nelle Vite mss. de Cardi-

mant-ho. Tot anava bé. Si, com diu Joan Requesens «les paraules misterioses, el seu valor santificat per qui les pronuncià i pel sant a qui es poden aplicar en tercer lloc, la seva transmissió secular i fins la seva popularització durant segles, transporten alguna cosa més que testimoniança o estètica [...] religiosa fidúcia o credulitat ingènua» entrem en l'àmbit d'allò que aquest autor també es fa ressò quan parla de la simbologia del bou borgià associada al poder i que es fa patent en la tercera de les profecies: *ter bos rugiet in hac domo* (El bou bramarà per tercera vegada en aquesta casa). El poder dels Borja vindria en assolir de nou la cadira de sant Pere. Fins ací, l'ambició que li suposem al cardenal Borja estava justificada no solament com una virtut humana i ben dirigida com també emparada en la creença de la profecia de Vicent Ferrer. Ell era, en aquell moment, l'encarregat de fer sonar la trompeta anunciadora de la nova era borgiana al si de l'Església.

Tanmateix, si aquesta tercera premonició fallava, encara quedava una altra a la recambra que havia de rematar o sancionar la tercera per incompleta. Segons Requesens, l'afegitó amb què, a partir de 1509 s'adornen les suposades paraules vicentines i que segons el referit autor, ningú no sap d'on ixen, anava dirigit al duc de Lerma: «només pot correspondre al primer [sant Francesc de Borja] per la santedat en ell reconeguda oficialment. L'autoritat, tanmateix, d'aquest altre personatge bé calia ornar-la també amb segell de profecia –el mateix mot en sentit popular, sense sanció eclesial– i es trobà, tot i que no en sabem encara la font: «El any nou darà un bram lo Bou; el any après, ni moros ni dinès», sentència rodona per coronar l'abanderat de l'expulsió dels moriscs.²¹

Per tant, com que *la primera part* de la tercera profecia vicentina –el bou bramarà per tercera vegada en aquesta casa– no es va complir finalment –el pensament final del cardenal Gaspar de Borja que no era altre que convertir-se en el tercer papa Borja–, no va tindre més remei que acollir-se a la *sentència popular* que s'afegia a la frase suposadament atribuïda originàriament a sant Vicent Ferrer. I com que no s'havia pogut acomplir la primera part de la tercera profecia, la resta –la dita *popular* afegida– que, si bé era una realitat, havia de capgirar-se i així mateix frustrar-se el seu discurs per tal que mai no arribara a complir-se de manera definitiva. Per tant, si Gaspar de Borja va veure frustrades les seues ambicions de convertir-se en el tercer papa borgià i, a més, no poder refer la glòria dels Borja al si de l'Església i del món, en tot cas, aixecaria el seu llinatge fins el cim que un dia va assolir. La profecia de sant Vicent Ferrer havia de tindre una segona lectura. El bram del bou havia de significar la nova puixança econòmica de la casa Borja fins allà on es mereixia i, amb aquesta, el poder associat a una nova era econòmica del casal dels Borja.

nali, racconta: Card. Zapata ajebat frustra Card. Gasparem Borgia mores componere, et a natura recedere, ut Pontificatum assequatur, quandoquidem a multis annis Spiritus S. Non spiret in Hispania, lubebat nihilominus fidem adhibere inani, et fatuae praedictioni bovem tertio murgiturum. Quod assentatores interpretabantur ut post Callistum III et Alexandrum VI, ipse tertius Pontifex renuntiaretur, et familia Borgia, bovem in scuto ferens».

21. Cfr. Requesens, J., *op. cit.*

Però, per assolir poder cal ambició i sembla que aquesta característica noble de l'ésser humà no estava en el vocabulari de les noves generacions borgianes. El cardenal va fer tot el que estava al seu abast. La conformada –per falta d'ambició política amb majúscules– dels Borja, les exigències monetàries del monarca (impossibles de complir) la situació econòmica del ducat així com la total i patètica submissió vassallàtica enquistada en el casal Borja des de feia generacions, va acabar amb els desitjos del cardenal. Ni tan sols els seus hereus van saber agrair-li el fet d'haver-los salvat de la fallida total. Prompte van oblidar que, durant els darrers mesos de la seua vida, va anar aconsellant al seu nebot la necessitat d'invertir els diners que anava a heretar en la compra de béns que foren segurs i rendibles. En conseqüència, anul·laria el seu testament i manaria la redacció d'un testament definitiu en el qual deixaria ben a les clares quina era la seua intenció en llegar totes les seues riqueses al seu nebot, el duc de Gandia: «Y pagadas todas mis deudas y funeral y legados en el remanente de todos mis bienes usando de la facultad mencionada en el Breve de la Santidad de Paulo V de feliz recordación, deyo instituyo heredero universal al Excelentísimo Señor Duque de Gandía, mi sobrino, para que todos ellos los haya y goce, no sólo por el amor que le tengo y otras obligaciones más, sino porque después de consultada esta mi determinación con personas doctas y virtuosas, sea juzgado ser esta una obra muy de la virtud de la piedad que dicta el mirar por los deudos / pobres y ser juntamente de gran servicio de Dios pues con lo que yo deyo ayudo al reparo de que grandemente necesita la casa y estado de Gandía y cuanto en su grandeza es más notable y reparable la falta de su hacienda, tanto es más noble acto de misericordia acudir a lo preciso de su reparo pues no es menor la necesidad que tiene un Señor Grande para lo que piden las obligaciones forzosas de su estado que la que padecen muchos de menor fortuna en el suyo. Y alienta más esta determinación mía el ver que aunque yo muriera sin disposición de testamento y ab intestato, Su Santidad, en el Breve referido en que me concede facultad de testar quiere que sucedan en mi hacienda mis parientes de la dicha casa de Gandía, y declaro que es mi voluntad última que de todo el dinero y efectos que quedan por mi fin y muerte / cumplido este testamento, se haga un empleo y vínculo perpetuo, el cual haya de quedar unido al estado de Gandía inseparablemente, poniéndolo en rentas las mejores y más seguras que se pudieren hallar, lo cual ha de disponer y ejecutar el Señor Duque de Gandía con intervención y participación de los dichos padre fray Gregorio de San Miguel, mi confesor y de don Francisco de Villamayor y de cualquiera de ellos *in solidum* si alguno faltase porque con ambos he comunicado mi intención y se ha de estar a su declaración en las dudas que se ofrecieren, advirtiendo que en tiempo alguno ni el Señor Duque ni sus sucesores han de poder gastar ni disipar esta mi hacienda como bienes libres, sino que se ha de emplear como dicho es en rentas firmes y si alguna se redimiere se ha de volver a hacer el empleo con las calidades de vínculo».²²

22. AHN, Osuna, llig. 540-36, 26 de desembre de 1645.